

Ростислав. РАДИШЕВСЬКИЙ

**ХУДОЖНІ ПАРАЛЕЛИ
„БАЛЛАДИНИ” Ю.СЛОВАЦЬКОГО
І „ЛІСОВОЇ ПІСНІ” ЛЕСІ УКРАЇНКИ.**

При зіставленні творів Ю.Словацького і Лесі Українки насамперед упадає в око не так подібність, як яскрава індивідуальна своєрідність обох авторів. Проте при поглибленому вивченні помітна спільність у виборі тем і спільність художніх смаків. Твори, власні визнання і навіть особисті бібліотеки свідчать, що в Ю.Словацького і Лесі Українки було чимало спільних улюблених письменників, літературних попередників від античних трагіків до Дж.Байрона і Г.Гейне. Порівняльний аналіз художньої системи Лесі Українки і Ю.Словацького дає підстави для висновку про наявність спільностей в їхньому світобаченні й творчій манері. Найбільш повно це відбилося у „Лісовій пісні” та „Балладині”. Літературознавці вже підкреслювали, що як Ю.Словацький, так і Леся Українка у створенні теми чи образу йшли шляхом синтезу підготовчого матеріалу, взятого з життя, шляхом використання мистецького досвіду попередників, історичних і фольклорних джерел. Про це, зрештою, йдеться і в їхньому листуванні. В листі з Парижа від 20 жовтня 1831 року до матері Ю.Словацький так висловлювався про свою манеру письма: „Подорож дає дуже багато уявлень, жаль тільки, що все показує не таким гарним, як це було в уяві, – і потім залишається в уяві два образи: один такий, який повинен бути сприйнятий очима, другий – краший, раніше утворений уявою. Колись утвориться третій, найкращий, з уяви і сонного пригадування, та поєднає в собі все найкраще з цих трьох образів. Не розумію, як Байрон міг писати на місці”¹. Леся Українка також твердила: щоб писати про якусь епоху, то треба добре начитатись матеріалів, а потім трохи забути, ось тоді вийде щось найкраще.

Леся Українка і Ю.Словацький виявили дивовижну художницьку пам'ять, пишучи свої визначні твори – „Лісову пісню” та „Балладину”. В основі драми-феєрії української письменниці і трагедії польського автора лежать спогади про дорогої край дитинства, обидва твори довго виношувалися в творчій уяві митців

Літературознавство

¹ Słowacki J. Dzieła / Pod red. J.Krzyżanjowskiego. – Т. 1 – XIV. – Wyd. III. – Т. XIII. – Wrocław, 1959. – S. 32.

і тому написані були надзвичайно швидко – „Лісова пісня” за 10 – 12 днів, „Балладина” за місяць. Пригадавши на чужині (Ю.Словацький у Швейцарії, Леся Українка в Грузії) рідні місця, вони створили отой „найкращий третій образ”. Автор „Балладини” сподівався, що його найулюбленіший твір стане поруч з „Королем Ліром” В.Шекспіра. У листі до матері від 18 грудня 1834 року Ю.Словацький писав: „3 усіх творів, які вийшли з-під мого пера, ця трагедія найкраща”². Леся Українка писала матері на Україну в листі з Грузії 20 грудня 1911 року: „Успіх „Лісової пісні” серед вас вважаю за великий тріумф собі, тим більше що я його не сподівалась чогось... А я таки сама „неравнодушна” до сеї речі, бо вона мені дала стільки дорогих хвилин екстазу, як мало яка інша... Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними. А то ще я й здавна тую мавку „в умі держала”, ще аж із того часу, як ти в Жабориці мені щось про мавок розказувала, як ми йшли якимсь лісом з маленькими, але дуже рясними деревами... Видно, вже треба було мені її колись написати, а тепер чомусь прийшов „слухний час” – я й сама не збагну чому. Зчарував мене сей образ на весь вік”³. У листі-посвяті Зигмунту Красінському від 9 липня 1830 року, що супроводжував „Балладину”, Ю.Словацький писав: „І здійсняться сни мого дитинства. Бо скільки разів, дивлячись на старий замок (у Кременці – Р.Р.), який своїми руїнами вивершує гори мого рідного містечка, я марив, що колись у той вінок пощерблених мурів насиплю відьом, духів, рицарів”. І далі: „Таким чином, в той час, коли ти давні монументальні фігури римлян наповнюєш вулканічними пристрастями нашого часу, я створюю з древньої Польщі фантастичну легенду, прагну вловити пророчі хори віків, що замовкли”⁴. У листі до матері від 18 грудня 1834 р. Ю.Словацький недвозначно вказав на зв’язок драми-казки з духовним життям свого часу: „Однак я дбав, щоб люди були життєво правдивими і щоб у серці мали наші серця”⁵.

Створена на основі літописних повір’їв і фольклорних легенд, „Балладина” повинна була вмістити „десять тисяч бажань”. Згідно з задумом письменника, вона мала бути тільки частиною великого художнього полотна, що складалося б із шести окремих трагедій. Проте здійснити грандіозний задум Ю.Словацькому не вдалося. Написані пізніше „Лілля Венета” (1839)⁶ і „Крак” (1840) істотно різняться від „Балладини”.

² Słowacki J. Dzieła / Pod red. J.Krzyżanjowskiego. – Т. 1 – XIV. – Wyd. III. – Т. XIII. – Wrocław, 1959. – S. 219.

³ Леся Українка. Зібрання творів: В 12 т. – Т. 12. – С. 378 – 379.

⁴ Słowacki J. Dzieła / Pod red. J.Krzyżanjowskiego. – Т. 1 – XIV. – Wyd. III. – Т. VII. – Wrocław, 1959. – S. 8 – 9.

⁵ Słowacki J. Dzieła / Pod red. J.Krzyżanjowskiego. – Т. 1 – XIV. – Wyd. III. – Т. XIII. – Wrocław, 1959. – S. 220.

⁶ Трагедія „Лілля Венета” була в особистій бібліотеці Лесі Українки: Відділ

Безперечно, без вивчення соціально-філософських казок В.Шекспіра („Перікл”, „Цимбеліп”, „Зимова казка”, „Буря”, „Сон літньої ночі”), у яких фантастичне виступає не як алегорія, а як передбачення майбутнього, стверджується віра у високе призначення людини, навряд чи можна зрозуміти новаторство творів Лесі Українки і Ю.Словацького, близьких за своїм пафосом та ідейним змістом. В обох драмах за справами дещо побутово-інтимного плану стоять глобальні проблеми часу. В Ю.Словацького – боротьба за владу, двірцеві інтриги, питання моралі; в Лесі Українки – піднесення буденних проблем до високих узагальнень, боротьба за духовні скарби людини.

Як за часів Ю.Словацького в консервативних шляхетських колах зневажали народ, так і в часи Лесі Українки, особливо в період реакції, було погордливе ставлення до народу, знецінення його високих ідеалів. Проте після листопадового повстання, невдач шляхетської революції 1830 року запанувала народна література, пожвавився інтерес до минулого слов'янства. Свої симпатії до народу Ю.Словацький виражає через насиченість трагедії-казки баладними мотивами. У листі до матері від 18 грудня 1834 року він зауважує, що „Балладина” „написана так, як міг би скласти сам народ”.

Ю.Словацький і Леся Українка заговорили про творчі сили народу, красу його душі. Головне ідейне спрямування творів – захист інтересів народу, перемога добра над злом.

Появу „Лісової пісні” зумовила не лише фольклорна стихія, в полоні якої відчувала себе Леся Українка, а також гнітюча політична, соціальна й літературна атмосфера. Поетеса порушила важливі питання часу: про віковичний тягар неволі, чіпкість дрібновласницьких і міщанських інстинктів, суперечність між високим покликанням людини і жадобою збагачення, що визначає сутність буржуазної моралі. Межа між людьми і фантастичними героями в „Лісовій пісні” умовна, фантастичні образи не позбавлені певної конкретності. Отже, Леся Українка і Ю.Словацький у творах порушували важливі питання сучасності. Проте саме цих новаторських рис їхніх казок не сприйняло тогочасне літературознавство і трактувало їх лише як втечу від дійсності.

Трагедія-казка Ю.Словацького, як і більшість його п'єс, формою тяжіє до давніх класичних канонів драми: п'ять дій, епілог, бракує лише прологу. Вмістивши сюжет у три дії і додавши пролог, Леся Українка не відступила від канонів жанру. Обидві п'єси розпочинаються ремарками, які настроюють читача й глядача на емоційну хвилю твору і переносять їх у прекрасний і складний світ

природи. У „Балладині” ремарка лаконічна: „Ліс біля озера Гопло, хата пустельника, оповита квітами і плющем”. Значно ширша, „повна ніжної задумливої краси Полісся” експозиційна ремарка „Лісової пісні”. Предковичний ліс на Волині, посеред нього – галява з прастарим дубом, тиховоде озеро і струмок, що вибігає з гушавини лісу і впадає в озеро. Далі письменника робить суттєве застереження: „Містина вся дика, таємнича, але не понура, – повна ніжної, задумливої поліської краси”⁷.

Здавалося б, топографія і локальний колорит п’єс не підлягають порівнянню: в Лесі України – Полісся, в Ю.Словацького – „центр Польщици” – Велика Польща, де знаходиться озеро Гопло. Проте, на нашу думку, назва озера Гопло умовна, взята вона лише для того, щоб перенести дію на польську землю, відтворити „правду історії” дохристиянських часів. Швидше мова йде про неодноразово оспіване романтиками волинське озеро Свитязь. У „Балладині” постають перед нами реалії щоденного життя, звичаї, легенди, повір’я Поділля й Полісся. Таким чином, перегук „Балладини” і „Лісової пісні” позначений зверненням до цілющого джерела волинсько-подільського, а точніше слов’янського фольклору, близьких за тематикою балад, народних пісень, переказів.

Сюжети української і польської казок побудовані на популярній фольклорній легенді про любов русалки-німфи до смертної людини. В „Балладині” німфа Гоплана, пробудившись весняного дня від сну на дні озера, зізнається духові Скерку, що закохана в людину. Вона, як і Мавка, безпосереднє і чисте дитя природи. Для неї „цілунок – це вже шлюб”, „раз поцілуєш, милий, – і я твоя навек, і ти навек зо мною!” Гоплана першою оспівується в коханні Грабцеві, своєму обранцю. Щирістю, поетичністю, коханням до людини, любов’ю до природи героїня нагадує Мавку. Проте є і відмінності в змалюванні авторами цих образів. Гоплана – чарівниця, вона в змозі чинити добро і зло. Мавка ж – світ поезії, символ прекрасної мрії.

Близькі, а може, ті самі фольклорні джерела зумовили в кількох місцях п’єс подібність тексту. Скерко запитує Гоплану, в чому її кохання:

У чому?
В розах без тернин? В калині?
В трилистій конюшині?
Може, в квітці „бог подбає”,
Що злі мачухи садили
Дітям мужа на могили?

(Переклав Борис Тен)

⁷ Лесья Українка. Зібрання творів: В 12 т. – Т. 5. – С. 202.

Цікаво, що відповіддю для Скерка могли б бути Мавчині слова:

От вільхи не люблю – вона шорстка.
Осика все мене чогось лякає;
вона й сама боїться – все тремтить.
Дуби поважні надто. Дика рожка
задирилива, так само й глід, і терен.
А ясень, клен і явір – гордовиті.
Калина так хизується красою,
що байдуже їй до всього на світі.

В Ю.Словацького не визріла ідея обернути Гоплану в людину, як це зробила Леся Українка з Мавкою. Задля кохання і щастя Мавка скинула шати лісової царівни, вдяглася в убрання жебрачки. Порівняно з „Лісовою піснею” в Ю.Словацького кохання русалки і сина людського переривається на півдорозі: дізнавшись, що його кохана Гоплана – русалка, герой „Балладини” тікає, а потім зазнає жорстокої помсти ображеної „королеви хвиль”. Тим самим автор перериває одну сюжетну лінію і переходить до другої, в центрі якої – боротьба за королівську корону.

Леся Українка у розвитку популярного сюжету пішла іншим шляхом. Мавка йде до людей, її кохання глибше і, нам здається, романтичніше, ніж кохання Гоплани, хоч у цілому „Балладина” – твір наскрізь романтичний. У своєму обранцеві Лукашеві вона любить людську душу в найкращих її проявах. Як Снігуронька О.Островського покохала Леся за його пісні, чарівніші від співу солов’їв, так і Мавчине кохання народжується від Лукашевої пісінгри на сопліці. В розумінні Мавки „хороший” – це перш за все прекрасний душею і почуттями („цвіт душі”), для Гоплани це поняття містить лише зовнішню привабливість, „вродливий”, її коханий Грабець нагадує блазнів В.Шекспіра. Він п’яничка, грубий, обмежений, не наділений духовним багатством. Може лише похвалитися тим, що „батько його чудово грав у костьолі на органі, коли був п’яний”, а він вийшов „з батька малюнок чистий”. Як підкреслювали дослідники, Ю.Словацький саме в образі Грабця і його взаєминах з Гопланою висміяв модну в шляхетських колах того часу „хлопоманію”, яка не має нічого спільного з демократизмом⁸. Лукаш Лесі Українки має м’якшій, людяніший характер.

Мавка і Гоплана цілком віддаються почуттю кохання, готові на самопожертву. Але шляхи до серця обранця вибирають різні. Гоплана використовує всі „над світом сили”, і цим вона нагадує

⁸ Ленінська С.Й. Юліуш Словацький. Життя і творчий шлях. – К., 1973. – С. 58.
16

Раутенделяйн із „Затопленого дзвону” Г.Гауптмана. Героїня Ю.Словацького готова віддати Грабцю все: багатство, владу, силу, вроду, аби добитися його взаємності, а коли той зраджує її, не зупиняється ні перед чим, щоб помститися. Коханця і Мавки, і Гоплани має трагічний фінал, але причини трагізму різні. Мавку гублять обмеженість, бездуховність, „рабський дух”, що панують у Лукашевій хаті, яку обсіли злидні. Гоплана просто не підійшла Грабцеві, який „не має смаку на таку породу”. В „Балладині” відсутній мотив, що має важливе, якщо не вирішальне значення для характеристики образу Мавки. Залишивши її, Лукаш не зміг забрати придбаного лісовою царівною скарбу „людської душі”, вміння по-справжньому, по-земному кохати і страждати. Мавка не мстить за зраду, її застереження Лукашеві:

У лісі є такі провалля,
заховані під хрустом та галуззям, –
не бачить їх ні звір, ані людина,
аж поки не впаде... –

так і залишається застереженням. Мавка знаходить сили, щоб повернути коханому „людську подобу”, допомагає йому до кінця.

Звичайно, аналізованими творами не вичерпується використання популярного сюжету про любов русалки до смертного в слов'янських літературах. Тут можна було б назвати цілу низку творів такого плану, зокрема баладу А. Міцкевича „Світезянка”, повість Фуке де ла Мотт „Ундіна” (російська переробка В.А. Жуковського). Близька до Мавки – „лісової царівни” – фантастична „лісова пані” з чеського фольклору фігурує в баладі Ф.Челяковського „Томан і лісова віла”. Автор до заголовка балади дав роз'яснення: для чехів „лісова пані” означає те саме, що й для південнослов'янських народів віла. Образи мавки і віли завжди приваблювали Лесю Українку. З образом віли вона познайомилася ще в дитинстві з книжки М.Старицького „Сербські народні думи й пісні”, в якій, між іншим, на першій сторінці була примітка: „Віла – дівоча істота, що живе по горах, подібна до нашої русалки, або краще – мавки”. До образу русалки не раз звертався і знаменитий датський казкар Г.Х. Андерсен („Русалка з озера Самей”, „Агнета і водяний”, „Русалочка”). Казкова Русалочка Г.Х. Андерсена, полюбивши Принца, прагне приєднатися до роду людського, ладна терпіти будь-які муки, щоб даний їй природою риб'ячий хвіст став ногами. Мотив „ріжучої болі в ногах Русалочки”, яка спокутує стражданнями своє прилучення до духовно-людського світу, відіграє важливу роль в ідейній концепції роману видатного німецького письменника Томаса Манна „Доктор Фаустус”.

Основна ідея „Балладини” і „Лісової пісні” розв'язується у кінці дії за участю фантастичних істот – Гоплани і Мавки. Гоплана

залишає злидений край і летить у блакить до дикої країни разом з журавлиним ключем, Мавка, як про це свідчить кінцева ремарка, спалахує давньою красою у „зорянім вінці”. Та дійсність, у якій жив Ю.Словацький, особливо після повстання 1830 року, давала мало впевненості для вирішення проблеми так, як це зробила Леся Українка. Вона писала свій твір у добу, коли в країні наставали нові часи, а тому її естетичний ідеал яскравіший, оптимістичніший.

Важливу функцію в розвитку дії „Балладини” і „Лісової пісні” відіграють фольклорна символіка і пов’язані з нею казкові метаморфози. Символіка творів народна. Вона проста й прозора: верба ронить сльози, сумує береза, повторюються і сталі символи ночі, зір, місяця тощо. Вдало поєднуються пластичні, зорові й музичні образи. У боротьбі зі злом, міщанством та багатством Леся Українка і Ю.Словацький звертаються до фольклорних образів вогню, грому, що символізують рух, любов, життя в розвитку і постійному оновленні. В європейській романтичній літературі письменники часто використовували мотив грому як кари надприродних сил за зраду, гріхи. Грім убиває підступну Балладину, яка стала королевою злочинним шляхом. Відбулося це і не без відома казкової Гоплани. Вона пророкувала такий кінець своєму заклятому ворогові:

Прощай, прощай, земний мій доме!
Людські поплутала я дії.
Та бог відомсти кине громи
На їх провини і надії,
Щоб кожному належне дати.

(Переклав Борис Тен)

„Грім з ясного неба”, що убив Балладину, – це справедлива кара вбивці й зраднику за народною мораллю. Подібну художню функцію відіграє вогонь у „Лісовій пісні”, від спалаху якого людина звільняється від влади всього „рабського”. Згоряє доценту Лукашеве господарство, а разом з ним все лихе і павутиння, яким обплутала Лукаша „хижа, як рись” Килина. Іншу функцію має вогонь, що спалює Мавку-вербу. Він є утвердженням вічності природи і відбиває матеріалістичне розуміння Лесею Українкою світу:

Легкий, пухкий попілець
ляже, вернувшись, в рідну землю,
вкупі з водою там зростить вербицю, –
стане початком тоді мій кінець.

У „Балладині” Гоплана заклинаннями перетворює невірного коханого в плакучу вербу (як Килина Мавку), „щоб плачем на плач відповідати”:

Знай же владу і міць Гоплани!
Вгрузни в землю й вижди з неї,
В личану кору убраний,
В густистяну керею,..

(Переклав Борис Тен)

Із ремарки дізнаємося, що Грабець вгрузає в землю, а на тому місці виростає верба.

Тут наявні спільнослов'янські фольклорні мотиви. Прикладів із народної творчості – безліч. Зокрема у записах П.Чубинського дівчина стає вербою через прокляття матері: „Бодай же ти, доню, палала у чуді та диві!”⁹ Їх дослівно повторює Килина в „Лісовій пісні” (власний обряд, ритуально-магічним діям стійкий словесний стереотип):

„Стою та дивлюся, які ви щасливі”
„А щоб ти стояла у чуді та в диві!”

Із творів, де використаний мотив перетворення дівчини, жінки в дерево чи квітку (найчастіше лілею), назвемо ще „Тополю” Т.Шевченка, поетичну казку чеського письменника Ю.Зейєра „Радуга і Магулена”, „Лілею” Т.Шевченка, „Лілею” А.Міцкевича, „Лілею” К.Ербена.

Поширений у слов'янських літературах і інший казково-фольклорний мотив або, мабуть, краще сказати, прийом — антропоморфізм. Вирізана з дерева, в яке перейшла зачарована дівчина, сопілка промовляє людським голосом. Самограюча сопілка в трагедії Ю.Словацького розкриває тяжкий злочин Балладини – вбивці рідної сестри. В „Лісовій пісні” сопілка з плакучої верби, на яку перетворилась Мавка, теж відгукується людським голосом, але як! Не нарікає, не мстить, а виливає свою ніжно-поетичну душу, пробуджену до кохання і страждань грою коханого:

Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає мені груди,
серденько виймає.

А ось ще один казковий мотив, використаний Ю.Словацьким: відламана від дерева гілка, на яку перетворено людину, відчуває

⁹ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – СПб, 1872. – Т. I. – С. 229.

людський біль. Коли Філон зриває гілку з Грабця-верби, русалка Гоплана промовляє:

Прокляті люди! Як вони, погані,
Ламать гілля з верби цієї сміли?
Йому ж так боляче!

(Переклав Борис Тен)

Гоплані здається, що з відламаной гілки скапує „загублена брильянтова сльоза”.

Цей мотив має місце в улюблених творах великого польського романтика – „Божественній комедії” Данте, „Шаленому Роланді” Л.Аріосто, „Визволеному Єрусалимі” Т.Тассо. Спираючись на попередників, автор „Балладини” повторив цей мотив у „Поємі Пяста Дантишка герба Леліва про пекло” (1839). Герой поеми в пекельному лісі починає рубати дерева, з яких ллється кров:

Струмини крові очі заливають:
дерева стогнуть – кров’ю вибухають.

(Переклав В. Струтинський)

Безперечно, згадані місця з „Балладини” і „Поєми Пяста Дантишка” перегукуються з „Лісовою піснею”. Мавка втримує Лукаша, щоб він не рубав молодого грабка, пояснюючи: „воно ж сире, ти бачиш”. А от коли Лукаш хоче надрізати ножем березу, щоб сточити соку, Мавка теж відводить йому руку:

Не руш! не руш! не ріж! не убивай!
Не точи! Се кров її.
Не пий же крові з сестроньки моєї!

Балладина боїться, що про її злочин – убивство сестри Аліни – Пустельник розкаже деревам, а ті „розмовлять почнуть про це ночами”, і „чутка виросте страшна”. Згадаємо, як і в „Лісовій пісні” Мавка говорить Лукашеві: „Німого в лісі в нас нема нічого...”

Для Лесі Українки і Ю.Словацького літературні традиції попередників могли відіграти певну роль, проте вирішальним при написанні творів було звернення до фольклорних джерел.